

نسخه‌شناسی و بایسته‌های تصحیح انتقادی «حکمت صادقیه»

اثر مهمّ حکیم ملامحمدصادق اردستانی

* محمد قمی

** محمدجواد اسماعیلی

چکیده

حکمت صادقیه، از آثار مهمّ حکیم محمدصادق اردستانی است. تا کنون دو تصحیح از این اثر صورت گرفته است. هر دو مصحح، از نسخه‌های خطّی معدود و ناقصی که فاقد بخش دوّم این رساله است، استفاده، و در واقع گزیده‌ای از این اثر را تصحیح کرده‌اند. به علاوه، به نظر می‌رسد مصححان به شروح و تعلیقه‌های نوشته شده بر حکمت صادقیه مراجعه نکرده‌اند تا نکات نحوی و فلسفی لازم را در تصحیح خود ذکر کنند. در این مقاله ضمن نسخه‌شناسی حکمت صادقیه، بایسته‌های تصحیح انتقادی این اثر بیان می‌شود. برای این منظور، دو تصحیح مذکور، با نسخه‌های خطّی نویافته و کامل‌تر، به صورت جداگانه، مقابله شده و مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها: ملامحمدصادق اردستانی، ملاحمزه گیلانی، حکمت صادقیه، قوی النفس،

تصحیح

تاریخ دریافت: ۹۳/۱۰/۲۲ تاریخ پذیرش: ۹۳/۱۲/۵

* دانشجوی دکتری رشته حکمت متعالیه مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران (نویسنده مسنول)/

mohammad.qomi@yahoo.com

** استادیار مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران / esmaeili@irip.ir

۱- مقدمه

ملا محمدصادق اردستانی (متوفی ۱۱۳۴ق) یکی از حکمای تأثیرگذار در مکتب فلسفی اصفهان است. او از شاگردش ملا حمزه گیلانی خواسته بود تا دروس وی را تقریر کند. تقریرات ملا حمزه گیلانی بعد از وی جمع‌آوری و به مناسبت نام ملا صادق اردستانی، الحکمة الصادقیة نامگذاری شد. این اثر به زبان عربی است و درباره موجود مجرد از ماده و قوای نفس بحث می‌کند. حکمت صادقیه را پیش از این، دو محقق در مشهد، تصحیح کرده‌اند: سیدجلال‌الدین آشتیانی د ۱۳۵۱ ش، و سپس علی قربانی در ۱۳۸۰ ش. اما بنا بر دلایلی، ضرورت دارد که از این اثر تصحیحی انتقادی شود چون اولاً مرحوم آشتیانی نسخه یا نسخه‌های مورد استفاده خود را معرفی نکرده است. ثانیاً متن تصحیح‌شده وی دارای اغلاط فراوانی است که به آنها و دلایل متعدّدش اشاره خواهد شد. ثالثاً، ایشان با اینکه به محتوای متن نظر داشته، اما فقط بعضی از مباحث آن را شرح داده و به حاشیه‌ها و تعلیقه‌های کتاب هم نپرداخته است؛ رابعاً، و از همه مهم‌تر اینکه مبحث «اثبات موجود مجرد» در متن تصحیح‌شده وی وجود ندارد: مبحثی که حدود یک‌پنجم کل کتاب را شامل می‌شود. از سوی دیگر، علی قربانی نیز اولاً فقط از دو نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی استفاده کرده است، در حالی که نسخه‌های نویافته دارای ترجیحاتی نسبت به آن دو نسخه هستند. ثانیاً، نسخه‌های مورد استفاده وی نیز دارای مبحث «اثبات موجود مجرد» نیستند و او نیز مانند آقای آشتیانی این بحث را تصحیح نکرده است. ثالثاً، ایشان متن را از روی دو نسخه‌ای که در دست داشته بازنویسی کرده و به نظرات و ابتکارات مطرح در متن و در حاشیه‌ها و تعلیقه‌های آن، هیچ اشاره‌ای نکرده است.

۲- درباره حکیم اردستانی و حکمت صادقیه

حکیم ملا محمدصادق اردستانی از حکمای عصر صفوی است که در اصفهان

می‌زیسته و در مکتب فلسفی اصفهان نقش تأثیرگذاری داشته است، چراکه بعد از حمله افغانها به اصفهان، شاگردان ملاً محمدصادق جزء معدود افرادی بودند که توفیق یافتند حوزه اصفهان را دوباره احیاء کنند (رک. مدرس مطلق ۱۳۹۱: ۸۰). «ملاً محمدصادق هم شاگرد ملاً رجبعلی تبریزی (مشائی)، و هم شاگرد ملاً حسین تنکابنی که از شاگردان میرزا صدرالمتألهین بوده است» (همان: ۸۷). محتوای آثار وی و به‌ویژه حکمت صادقیه نیز به خوبی نشان می‌دهد که او به آثار ابن‌سینا، شیخ اشراق، ملاًصدرا و دیگر اندیشمندان توجه داشته و ضمن تحلیل و ارزیابی دیدگاه‌های گوناگون، دیدگاه‌های خود را نیز مطرح ساخته است. ویژگی دیگر حکیم اردستانی این است که شاگردان او منحصر به طلاب ایرانی نبوده، بلکه از سایر کشورهای اسلامی نیز برای استفاده از محضرش به اصفهان می‌آمده‌اند (رک. آشتیانی ۱۳۵۷: ۴۴۷/۳-۴۴۸). روشن است که معرفی آثار چنین شخصیتی از اهمیت بالایی برخوردار است. رساله حکمت صادقیه، یکی از آثار مهم حکیم اردستانی است که شاگردش ملاً حمزه گیلانی، آن را بنا به خواسته وی، نوشته است. این رساله به زبان عربی است و در بعضی از کتاب‌ها با عنوان قوی النفس ذکر شده است (اردلان‌جوان ۱۳۶۵: ۱۸۳/۱-۱۸۴؛ منتظرالقائم ۱۳۸۹: ۱۵۷/۱). شیخ عبدالنبی قزوینی از این رساله با عنوان رساله فی تحقیق مطالب النفس و مسائلها نام می‌برد و می‌گوید: «این کتاب به موازات کتاب ششم از طبیعیات شفا نگاشته شده و در غایت حسن است، ما بر فصل اول و دوم آن تعلیقه زدیم و گمان می‌کنم تعلیقه‌ای متین باشد.» (قزوینی ۱۴۰۷: ۱۳۶-۱۳۷). در الذریعه آمده که مراد قزوینی از این رساله، همان کتاب حکمت صادقیه یا قوی النفس است (رک. تهرانی ۱۴۰۳: ۵۷/۷). بر این اساس، این رساله دارای سه عنوان است و نباید هر یک از آنها را تألیفی جداگانه شمرد.

۳- نسخه‌های خطی حکمت صادقیه

از رساله حکمت صادقیه نه نسخه خطی گزارش شده است که علامات اختصاری

- و اطلاعات نسخه شناسی اجمالی آنها در این مقاله، چنین است:
- ق ۱: نسخه‌ای در کتابخانه آستان قدس رضوی که تاریخ کتابت آن ۱۱۴۸ قمری و شماره بازیابی آن ۲۱۸ است (رک. اردلان جوان ۱۳۶۵: ۱۸۳/۱ - ۱۸۴).
- ق ۲: نسخه‌ای دیگر در کتابخانه آستان قدس رضوی که تاریخ کتابت آن ۱۱۴۹ قمری و شماره بازیابی آن ۷۶۲۶ است (رک. ولانی ۱۳۶۴: ۱۲۳/۱۱ - ۱۲۴).
- مل: نسخه‌ای در کتابخانه ملی ایران که تاریخ کتابت آن ۱۱۶۶ قمری و شماره بازیابی آن ۳۰۰۴ است. این نسخه دو تعلیقه هم دارد؛ یکی از نظرعلی خان زنگنه و دیگری از محمدصالح خلخالی خوجینی که شماره بازیابی آنها به ترتیب ۳۰۰۴/۵ و ۳۰۰۴/۷ است (رک. انوار ۱۳۵۴: ۷۶۱/۶ - ۷۶۷).
- ق ۳: نسخه‌ای دیگر در کتابخانه آستان قدس رضوی که تاریخ کتابت آن ۱۱۷۵ قمری و شماره بازیابی آن ۵۰۵ است (رک. آستان قدس ۱۳۲۵: ۹۴/۴ - ۹۵).
- ج ۱: نسخه‌ای در کتابخانه مجلس شورای اسلامی که تاریخ کتابت آن ۱۱۸۹ قمری و شماره بازیابی آن ۱۸۱۱ است (رک. حائری ۱۳۹۰: ۲۴۳۳/۳).
- مر: نسخه‌ای در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی که تاریخ کتابت آن ۱۱۹۰ قمری و شماره بازیابی آن ۶۷۱۳/۱ است (رک. حسینی ۱۳۶۸: ۲۶۹/۱۷).
- ج ۲: نسخه‌ای در کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد که فقط یک فصل از بخش سوّم، یعنی مباحث مربوط به نفس را شامل می‌شود و عنوان آن «فصل فی اختلاف المذاهب فی الرؤیة و تحقیق الحق» است؛ تاریخ کتابت این نسخه ۱۲۲۳ قمری و شماره بازیابی آن ۱۲۲۲/۶ است (رک. حائری ۱۳۹۰: ۱۸۸۱/۳).
- وز: نسخه‌ای در کتابخانه وزیری یزد که تاریخ کتابت آن ۱۲۳۲ قمری و شماره بازیابی آن ۳۱۹۴/۶ است (رک. شیروانی ۱۳۵۸: ۱۵۶۶/۵). در ابتدای این نسخه و نیز نسخه موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی، بخشی با عنوان «اثبات موجود مجرد» وجود دارد که نسخه‌های قبلی، فاقد آن هستند.

ق ۴: نسخه‌ای در کتابخانه آستان قدس رضوی با نام «موجود مفارق از مآده» که در واقع همان مقدمه مندرج در ابتدای دو نسخه کتابخانه‌های آیت‌الله مرعشی و وزیری یزد است؛ شماره بازیابی آن ۷۶۲۷ است، اما تاریخ کتابت آن مشخص نیست (رک. ولانی ۱۳۶۴: ۱۱/۱۵۹).

۴- بخش‌های اصلی اثر

با ارزیابی نسخه‌های به جامانده از حکمت صادقیه روشن می‌شود که این رساله دارای سه بخش اصلی است که در هیچ‌یک از نسخه‌های مذکور، یکجا با هم نیامده‌اند؛ این سه بخش عبارتند از:

مقدمه مولی محمدعلی

در این مقدمه ادیبانه حدوداً پنج صفحه‌ای آمده است که حکیم اردستانی از شاگرد خود ملا حمزه گیلانی خواسته است تا دروس او (مشمول بر مسائل مربوط به قوا، مدارک و افعال نفس و نیز اثبات مجرد) را در کتابی بنویسد. ملا حمزه این کتاب را به خاطر مصادف شدن با فتنه افغان نتوانست به پایان برساند و پس از درگذشت وی، مولی اسماعیل^۱ ضمن تکمیل آن، از مولی محمدعلی بن محمدرضا^۲ خواسته تا بر آن دیباچه‌ای بنویسد. وی در نگارش همین دیباچه، کتاب را با الهام از نام حکیم محمدصادق اردستانی، الحکمة الصادقیة نامیده است.^۳

۱. صاحب الذریعه می‌گوید: «شاید همان خواجویی صاحب ابطال الزمان الموهوم باشد» (تهرانی ۱۴۰۳: ۵۸/۷).

۲. صاحب الذریعه می‌گوید: «به گمانم همان تونی خراسانی مؤلف النهایة فی شرح الهدایة باشد» (همانجا).

۳. نکته‌ای که در اینجا وجود دارد این است که صاحب الذریعه در معرفی این مقدمه می‌نویسد: «در اول آن این رباعی آمده است: «ای طالب حکمت، تو زمن گیر خیر / تا چند روی در بدر ای خسته جگر / خود را برسان به شهر حکمت اما / شو داخل آن شهر معظم از در»» (تهرانی ۱۴۰۳: ۵۸/۷)؛ اما در نسخه‌هایی که در دسترس هستند این رباعی وجود ندارد.

مبحث «اثبات موجود مجرد»

این بخش در اثبات موجود مجرد از ماده است. برای بیان این مطلب، سه شیوه را برگزیده: ۱- شیوه ترکیب جسم از هیولی و صورت، ۲- شیوه محرکات طبیعی، و ۳- شیوه ادراک انسان. بنابراین مطالب را در سه باب مرتب نموده که هر باب شامل بخش‌های اصلی و فرعی است.

مباحث مربوط به «نفس»

این بخش در بیست و نه فصل، به مباحث مربوط به نفس و قوای آن می‌پردازد. حکیم اردستانی در این بخش که بیشترین حجم از حکمت صادقیه را می‌گیرد، به همه مسائل علم النفس پرداخته، بلکه مباحث مهم و معرکه آراء را مطرح ساخته و بعد از بررسی آراء حکمای گذشته، رأی خاص خود را بیان کرده است.

۵- بخش‌های هر نسخه

همان‌گونه که پیشتر بیان شد، هیچ‌یک از نسخه‌های حکمت صادقیه، دارای هر سه بخش مقدمه مولی محمدعلی، مبحث اثبات موجود مجرد، و مباحث مربوط به نفس نیست. نسخه شماره ۲۱۸ کتابخانه آستان قدس رضوی (ق ۱)، فقط مبحث مربوط به «نفس» را دارد و نسخه شماره ۷۶۲۷ همان کتابخانه (ق ۴) هم فقط شامل مبحث «اثبات موجود مجرد» است. بقیه نسخه‌ها دارای دو بخش از سه بخش مذکور هستند. نسخه موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی (مر) و نیز نسخه کتابخانه وزیری یزد (وز)، دارای مبحث «اثبات موجود مجرد» و مباحث مربوط به «نفس»، و چهار نسخه باقی‌مانده (ق ۲، مل، ق ۳، ج ۱) دارای مقدمه مولی محمدعلی و مباحث مربوط به «نفس» هستند؛ نسخه دیگری که در کتابخانه مجلس با شماره ۱۲۲۲/۶ موجود است فقط یک فصل از مباحث مربوط به نفس را داراست. شباهت‌ها و تفاوت‌های نسخه‌ها در جدول زیر به طور خلاصه نشان داده شده است:

کتابخانه	علائم اختصاری	شماره بازایی	تاریخ کتابت	مقدمه مولی محمدعلی	مبحث «اثبات موجود مجرد»	مباحث مربوط به «نفس»
۱ کتابخانه آستان قدس	ق ۱	۲۱۸	ق ۱۱۴۸	ندارد	ندارد	(پ۱-) (ر۶۱)
۲ کتابخانه آستان قدس	ق ۲	۷۶۲۶	ق ۱۱۴۹	(پ۱-) (پ۴)	ندارد	(ر۵-) (ر۷۳)
۳ کتابخانه ملی	مل	۳۰۰۴	ق ۱۱۶۶	(پ۲-ر۵)	ندارد	(ر۴-) (پ۶۵)¹
۴ کتابخانه آستان قدس	ق ۳	۵۰۵	ق ۱۱۷۵	(پ۱-) (پ۴)	ندارد	(پ۴-) (ر۷۹)
۵ کتابخانه مجلس	ج ۱	۱۸۱۱	ق ۱۱۸۹	(پ۱-ر۴)	ندارد	(ر۴-) (پ۶۲)
۶ کتابخانه مرعشی	مر	۶۷۱۳/۱	ق ۱۱۹۰	ندارد	(پ۱-) (پ۱۳)	(پ۱۳-) (ر۸۳)
۷ کتابخانه مجلس	ج ۲	۱۲۲۲/۶	ق ۱۲۲۳	ندارد	ندارد	(ر۲۹۳-) (۳۰۴)
۸ کتابخانه وزیری یزد	وز	۳۱۹۴/۶	ق ۱۲۳۱	ندارد	(ر۴۴-) (پ۶۰)	(پ۶۰-) (پ۱۳۶)
۹ کتابخانه آستان قدس	ق ۴	۷۶۲۷	ندارد	ندارد	(۷۷) (پ-۹۱)	ندارد

۶- تصحیح‌های این اثر

رساله حکمت صادقیه را تاکنون دو محقق در مشهد، تصحیح کرده‌اند که در

۱. برگ‌های این نسخه، شماره‌گذاری شده‌اند، اما برگ بیست و چهارم دارای شماره نیست و عدد «بیست و چهار»، بر روی برگ بیست و پنجم نوشته شده و به همین شکل نیز ادامه یافته است. نسخه مورد نظر دارای شصت و پنج برگ است، ولی در خود نسخه، به دلیل اشتباهی که رخ داده، روی آخرین برگ آن عدد شصت و چهار نوشته شده و در فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی نیز بر همان اساس، تعداد برگ‌های آن، شصت و چهار عدد ذکر شده است (رک. انوار ۱۳۵۴: ۷۶۳/۶).

ادامه، هر دو مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

۶-۱- تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی

نخستین بار مرحوم سید جلال‌الدین آشتیانی به اهمیت حکمت صادقیه پی برده و آن را در جلد چهارم کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران در سال ۱۳۵۱ ش، تصحیح و به چاپ رسانده است. وی به محتوای متن هم نظر داشته و درباره بعضی از مطالب آن، یادداشت‌هایی توضیحی و در مواردی انتقادی نوشته است (رک. آشتیانی ۱۳۵۷: ۱/۴-۱۵۰). ابتدا از قول آقای آشتیانی، توضیحاتی در مورد کل کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران داده می‌شود و سپس به صورت خاص به رساله حکمت صادقیه در آن کتاب می‌پردازیم.

توضیحاتی درباره کل کتاب

استاد آشتیانی در مقدمه کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران تصریح می‌کند که این کتاب را بنا به درخواست و تشویق‌های هانری کربن (رک. همان: ۱/ چهارده؛ همان: ۲/ بیست و دو؛ همان: ۴/ یک و هفتاد و هشت)، و البته «عشق و علاقه شخصی به احیای آثار حکما و عرفا» (همان: ۲/ دوازده و سیزده) تألیف کرده است. وی بارها تأکید کرده که این کار را بدون یار و مددکار و وسایل کار، همراه با سختی و مشکلات فراوان (رک. همان: ۱/ سیزده؛ همان: ۲/ دوازده؛ همان: ۴/ دو و هفتاد و هشت) انجام داده است. با توجه به حجم گسترده کار و نیز دشواری‌های فراوانی که در تصحیح متون وجود دارد، انتظار ارائه کاری بدون نقص از وی، انتظاری نابجا خواهد بود. خود وی نیز در مقدمه کتاب به این مطلب، این‌گونه تصریح می‌کند: «حقیر از صمیم قلب اذعان دارد که در این کار نقایص فراوان وجود دارد، ولی این نقایص، معلول عدم دسترسی به وسایل کار و فقدان همکار صمیمی که عشق به علم و معرفت او را به انجام این قبیل از کارها وا دارد، است و چه بسا نسخ خطی متعددی از اعلام محققان

ایرانی در گوشه کتابخانه‌های مملکت وجود داشته باشد که حقیر از وجود این آثار اطلاع ندارد.» (همان: ۴/هفتاد و هشت). نکته اصلی در مورد کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران این است که استاد آشتیانی در این کتاب، تصحیح انتقادی متون را نمی‌توانسته مورد توجه قرار دهد و خود وی نیز بنا نداشته تا نکات و ظرایف مربوط به تصحیح را به طور کامل رعایت کند. البته کار او کاری لازم و شایسته بوده و هدفش نیز، همان‌گونه که از نام کتاب پیداست، معرفی منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران از عصر میرداماد و میرفندرسکی تا زمان حاضر بوده است و بی‌شک کار او، با عنوان کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران سازگاری کامل دارد.

ارزیابی تصحیح حکمت صادقیه

حال به طور خاص به رساله حکمت صادقیه می‌پردازیم که در ابتدای جلد چهارم کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران گنجانده شده است. مهم‌ترین ویژگی‌های تصحیح مرحوم آشتیانی از این رساله عبارتند از:

معرفی نکردن نسخه‌ها: استاد آشتیانی نسخه یا نسخه‌های مورد استفاده خود را معرفی نکرده است و هیچ‌گونه اطلاعاتی درباره آنها نمی‌دهد؛ در حالی که ذکر مواد و منابع تصحیح، اولین و یکی از عناصر اصلی در فرآیند تصحیح است (رک. جهانبخش ۱۳۸۴: ۱۴). همین نکته گویای این مطلب است که ایشان - همان‌گونه که پیش از این بیان شد - در پی ارائه تصحیحی انتقادی از این اثر نبوده است.

مقابله متن تصحیح شده با نسخه‌های موجود: مقابله متن کتاب با متن نسخه‌های خطی موجود، نشان می‌دهد که آشتیانی به احتمال زیاد، نسخه شماره ۵۰۵ کتابخانه آستان قدس رضوی (ق ۳) و نیز نسخه موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۱۸۱۱ (ج ۱) را مورد استفاده قرار داده است. توضیح اینکه ایشان تا صفحه ۴۳ کتاب، بعضی از حواشی نسخه شماره ۵۰۵ آستان قدس (ق ۳) را در درون متن خود

درج کرده، اما از آن صفحه به بعد، عبارات کتاب تقریباً به طور کامل با نسخه شماره ۱۸۱۱ کتابخانه مجلس (ج ۱) مطابقت دارد.

توضیح آنکه بالای بعضی از کلمات متن نسخه ۵۰۵ آستان قدس (ق ۳)، شماره‌ای قرار دارد و در کنار سطر حاوی آن کلمه، عبارتی نوشته شده که بالای آن گاهی (خل) و گاهی (ظ) دیده می‌شود. مرحوم آشتیانی این حواشی را تا صفحه ۴۳ کتاب خود، در داخل متن و میان دو خط تیره آورده است.

حرف «ظ» یا «نظر» بر روی آن حواشی، شکل اختصاری نام حاشیه‌نویس، یعنی نظرعلی خان زنگنه است (رک. درایتی ۱۳۹۱: ۲۴۳/۱۳-۲۴۴). برای دو حرف «خل» که بالای بعضی دیگر از حاشیه‌ها نوشته شده، دو احتمال وجود دارد: اول آنکه رمزی است که در متون خطی عربی و فارسی به کار رفته، و نشان‌دهنده ضبط نسخه دیگر (نسخه بدل) است (رک. جهانبخش ۱۳۸۴: ۳۸). دوم اینکه علامت اختصاری نام محمدصالح خلخالی است و نشان‌دهنده حاشیه‌هایی است که وی بر حکمت صادقیه نوشته است. پیش از این دانستیم که بر حکمت صادقیه، دو تعلیقه از سوی نظرعلی خان زنگنه و محمدصالح خلخالی نوشته شده است؛ همین امر ما را به احتمال دوم سوق می‌دهد. به عبارت دیگر، همان‌گونه که «ظ»، علامت اختصاری نظرعلی خان است، پس «خل» هم می‌تواند علامت اختصاری خلخالی باشد، اما احتمال اول قوی‌تر به نظر می‌رسد، چرا که برخی از این حاشیه‌ها در متن نسخه ۲۱۸ کتابخانه آستان قدس (ق ۱)، که نسخه‌ای قدیمی‌تر این دو نسخه است، وجود دارد.

برای اینکه نشان دهیم که استاد آشتیانی تا صفحه ۴۳ از کتاب خود، از نسخه ۵۰۵ کتابخانه آستان قدس رضوی (ق ۳) استفاده کرده است، عباراتی از متن تصحیح‌شده ایشان را همراه با تصاویری از نسخه مذکور به عنوان نمونه در جدول زیر می‌آوریم:

نسخه شماره ۵۰۵ آستان قدس رضوی (ق ۳)	متن تصحیح شده استاد آشتیانی
	۱ يصلح ان - لأن - خل - يصير... (آشتیانی ۱۳۵۷: ۱۳/۴، سطر ۱۱) برگ: ۵ سطر: ۱۸
	۲ بالمغذی و تميمه - و تسمينه - خل - و هو... (همان: ۱۶، سطر ۱) برگ: ۶ سطر: ۶
	۳ ذ انفس - نفوس - خل - متعدده... (همان: ۱۶، سطر ۱۷) برگ: ۶ سطر: ۲
	۴ وان كان فعلاً - فاعلاً - ظ - ... (همان: ۱۷، سطر ۶) برگ: ۶ سطر: ۱۵
	۵ حتى يجتنب - تجتنب - خل - - منها و... (همان: ۲۲، سطر ۱۳) برگ: ۹ سطر: ۶

درج این علائم، تا صفحه ۴۳ از کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، به همین شکل ادامه دارد، و این با نسخه ۵۰۵ آستان قدس رضوی (ق ۳) مطابق است؛ اما بعد از آن، با آنکه این علائم همچنان در نسخه آستان قدس ادامه دارند، اما دیگر در متن تصحیح شده مرحوم آشتیانی ذکر نمی‌شوند. نامحتمل نیست که استاد آشتیانی

از نسخه یا نسخه‌هایی استفاده کرده است که اکنون در دسترس ما نیست. در متن کتاب، اغلاط فراوانی وجود دارد و این اغلاط ممکن است عوامل گوناگونی داشته باشد؛ از جمله:

اشتباهات چاپی: اشتباهات چاپی، به احتمال زیاد، یکی از عوامل بروز اشتباهات در متن تصحیح‌شده آقای آشتیانی است. وقتی متن رساله حکمت صادقیه در کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران را با متن نسخه‌های خطی مقابله می‌کنیم، متوجه می‌شویم که بعضی از کلمات، در همه نسخه‌های خطی یکسان است؛ اما در این کتاب، کلمه مشابه دیگری نوشته شده است که معنای آن را متفاوت و اشتباه می‌کند. احتمالاً این‌گونه خطاها در هنگام حروف‌چینی رخ داده است. در جدول زیر مواردی به عنوان نمونه ذکر می‌شود:

عبارت کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران	عبارت نسخه‌های خطی
۱ العینیه (همان: ۷۵، سطر ۱)	العینیه ^۱
۲ الضوء (همان: ۷۵، سطر ۵)	الصّور ^۲
۳ مفیده (همان: ۷۵، سطر ۵)	مقیده ^۳
۴ بالامکان (همان: ۱۰۶، سطر ۲۰)	بالامعان ^۴
۵ معاون (همان: ۱۳۰، سطر ۲۰)	معان ^۵

۱. ق ۱ (۲۷، س ۲۲): ق ۲ (۳۶، س ۱۱): م (۳۲، س ۱): ق ۳ (۳۹، س ۴): ج ۱ (۳۱، س ۲۱): و (۹۷، س ۶): ج ۲ (۱۲۷، س ۱۷).
۲. ق ۱ (۲۷، س ۹): ق ۲ (۳۶، س ۱۶): مل (۳۲، س ۵): ق ۳ (۳۹، س ۱۰): ج ۱ (۳۱، س ۴): س ۴): و (۹۷، س ۹): ج ۲ (۱۲۷، س ۲۰).
۳. ق ۱ (۴۰، س ۷): ق ۲ (۵۱، س ۹): مل (۴۵، س ۲): ق ۳ (۵۴، س ۸): و (۱۱۳، س ۹): در نسخه مجلس (ج ۱) نیز عبارت «مفیده» نوشته شده است (۴۳، س ۱) که تأکیدی است بر ادعای ما مبنی بر اینکه مرحوم آشتیانی این نسخه را در اختیار داشته است.
۴. ق ۱ (۴۲، س ۱۰): ق ۲ (۵۳، س ۱۸): مل (۴۷، س ۱): ق ۳ (۵۶، س ۷): و (۱۱۵، س ۱۱): س ۱۱).
۵. ق ۱ (۵۲، س ۱۷): ق ۲ (۶۴، س ۱۷): مل (۵۷، س ۴): ق ۳ (۶۹، س ۱۰): ج ۱ (۵۵، س ۸): و (۱۲۸، س ۹).

افتادگی عبارات: در جاهایی، افتادگی‌هایی دیده می‌شود که ناشی از شباهت عباراتی است که در فاصله کمی از هم قرار گرفته‌اند؛ یعنی کاتب یا مصحح و یا حروفچین، بعد از نوشتن عبارت مشابه قبلی، ادامه را از عبارت مشابه بعدی که در همان سطر و یا یک سطر پایین‌تر وجود دارد، نوشته است. این عمل سبب دیگر بروز اشتباهاتی در متن مصحح آقای آشتیانی شده است. طبعاً بعضی از این اغلاط، مربوط به حروفچینی و برخی دیگر مربوط به خطاهای کاتب است که در اینجا برای هر دو مورد نمونه‌هایی می‌آوریم.

افتادگی‌های مربوط به مصحح یا حروفچین: بعضی از این افتادگی‌ها، توسط مصحح بوده و یا در هنگام حروفچینی صورت گرفته است، چرا که عبارات همه نسخه‌ها مانند همدیگر است، ولی عبارات کتاب، متفاوت با آنها و ناقص است؛ به عنوان نمونه:

عبارت کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران	عبارت نسخه‌های خطی
۱ ... انّ للصوت وجوداً من خارج لا من حیث هو مسموع بالقوة... (همان: ۴۶، سطر ۱۲)	... ان للصوت وجوداً من خارج لا من حیث هو مسموع بالفعل بل من حیث هو مسموع بالقوة... ^۱
۲ ... منتشرة فی جميع الجهات والواصل منه فی کل سمع... (همان: ۴۸، سطر ۱۴)	... منتشرة فی جميع الجهات فكك الصوت التابع لها صوت واحد سیال سار فی جميع الجهات و الواصل منه فی کل سمع... ^۲
۳ ... ليس الا شدة ظهور لونها واللمعان الذي یتراى... (همان: ۵۳، سطر ۱۲)	... ليس الا شدة ظهور اللون بل اللمعان ایضا هكذا و یقولون ان ضوء الشمس ليس الا شدة ظهور لونها و اللمعان الذي یتراى... ^۳

۱. ق ۱ (۱۴، پ، ۸)؛ ق ۲ (۲۱، پ، ۱۹)؛ مل (۱۷، س، ۱۹)؛ ق ۳ (۲۰، پ، ۸)؛ ج ۱ (۱۷، س، ۲)؛ وز (۷۹، س، ۵)

۲. ق ۱ (۱۵، پ، ۸)؛ ق ۲ (۲۳، س، ۶)؛ مل (۱۸، پ، ۴)؛ ق ۳ (۲۲، س، ۴)؛ ج ۱ (۱۸، س، ۷)؛ وز (۸۰، س، ۱۲).

۳. ق ۱ (۱۷، پ، ۹)؛ ق ۲ (۲۵، س، ۱۲)؛ مل (۲۱، س، ۹)؛ ق ۳ (۲۵، س، ۱۴)؛ ج ۱ (۲۰، پ، ۹)؛ وز (۸۳، پ، ۳).

۴	... من عند النار و ايضاً فان الشعاع يلقي جسماً... (همان: ۵۶، سطر ۳)	... من عند النار و ايضاً فان الشعاع ينتقل بانتقاله المضى و هذه كلها حركة و لا حركة الا للجسم و ايضا فان الشعاع يلقي جسماً... ^۱
۵	... كاشتعال الحرارة و خمودها بل هي امران يتبعهما... (همان: ۱۲۷، سطر ۸)	... كاشتعال الحرارة خمودها قلنا لا يكون الغضب و الغم نفس اشتعال الحرارة و خمودها بل هي امران يتبعهما ^۲

افتادگی‌های مربوط به خطای کاتب: در ذیل، شواهدی از نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی را ذکر می‌کنیم که نشان دهنده افتادگی‌های ناشی از خطای کاتب است. نکته جالب این است که اثر مرحوم آشتیانی نیز در این موارد، دقیقاً مانند نسخه (ج ۱) است؛ به گونه‌ای که افتادگی‌های آن نسخه را هم در این اثر می‌توان دید. وجود چنین مشابهتی مؤید آن است که استاد آشتیانی نسخه مذکور را در اختیار داشته و از آن استفاده کرده است. به عنوان نمونه:

عبارات کتاب منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران و نسخه کتابخانه مجلس (ج ۱)	عبارات نسخه‌های دیگر
۱ ... لا محالة اما هواء او ماء و اذ قد علمت ... (همان: ۴۳، سطر ۱۲؛ ج ۱، ۱۵، س ۱۷)	... لا محالة اما هواء او ماء فيكون عند كل قرع و قلع اما حركة هواء او ماء و اذ قد علمت ... ^۳
۲ ... آئنئ الحدوث لکنه زمانی البقاء و الحركة التي يتبعها ... (همان: ۴۴، سطر ۱۸؛ ج ۱، ۱۶، س ۲)	... آئنئ الحدوث لکنه زمانی البقاء و الحركة التوجیة تترتب علی هذا الميل الموجود الزمانی و بین ايضا ان هذه الحركة التي يتبعها ... ^۴

۱. ق ۱ (۱۸، پ، س ۱۲)؛ ق ۲ (۲۷، ر، س ۳)؛ مـــــــل (۲۲، ر، س ۱۹)؛ ق ۳ (۲۶، پ، س ۱۵)؛ ج ۱ (۲۱، پ، س ۲۰)؛ وز (۸۵، ر، س ۵).
۲. ق ۱ (۵۰، پ، س ۱۶)؛ ق ۲ (۶۲، پ، س ۸)؛ مـــــــل (۵۵، ر، س ۶)؛ ق ۳ (۶۶، پ، س ۱۰)؛ ج ۱ (۵۳، ر، س ۱۲)؛ وز (۲۶، ر، س ۸).
۳. ق ۱ (۱۲، پ، س ۱۶)؛ ق ۲ (۲۰، ر، س ۴)؛ وز (۷۷، ر، س ۴)؛ نکته‌ای که در این مورد وجود دارد این است است که عبارات نسخه‌های کتابخانه ملی (مل ۱۵، پ، س ۱۵) و کتابخانه آستان قدس (ق ۳، پ، س ۷) نیز در اینجا همانند نسخه مجلس (ج ۱) هستند.
۴. ق ۱ (۱۳، پ، س ۸)؛ ق ۲ (۲۰، پ، س ۱۴)؛ ق ۳ (۱۹، ر، س ۱۹)؛ وز (۷۷، پ، س ۱۲)؛ در این مورد نسخه نسخه کتابخانه ملی (مل ۱۶، پ، س ۱) هم همانند نسخه کتابخانه مجلس (ج ۱) است.

۳	... و التخلل و هذه المقاومة بتحميل الفاعل و المنفعل ... (همان: ۵۱، سطر ۷؛ ج ۱ (۱۹ پ، س ۶))	... و التخلل و هذه المقاومة يختلف بحسب اختلاف الامور الثلاثة في مراتبها وقد يحصل عدم التمكين و المقاومة بتحميل الفاعل و المنفعل... ^۱
۴	... و لو كان انما ينتقل بانتقال الرأي فهو دليل ... (همان: ۷۶، سطر ۱۶؛ ج ۱ (۳۲ ر، س ۱۲))	... و لو كان انما ينتقل بانتقال المرئي فقط لم يكن في ذلك اشكال و اما انتقاله بانتقال الرأي فهو دليل... ^۲
۵	... الاول انه ما الاستعداد الاستحالیة في کیفیة ما ... (همان: ۸۵، س ۱۷؛ ج ۱ (۳۶ پ، س ۲۱))	... الاول انه ما الاستعداد الذي لم يكن قبل المقابلة و حدث عندها و ليس الاستعداد في الاجسام الا للاستحالة في کیفیة ما... ^۳

ارزیابی ناقص اثر: استاد آشتیانی به محتوای متن نظر داشته و بعضی از مطالب آن را شرح کرده است، اما این کار ایشان فاقد انسجام لازم است و تنها بعضی از مباحث حکمت صادقیه را شامل می‌شود. از مجموع صد و پنجاه صفحه کتاب مشارالیه، کمتر از سی و پنج صفحه، دارای شرح و توضیح است که در پاورقی آمده است؛ یعنی بیش از سه چهارم این رساله بدون شرح و توضیح و ارزیابی مانده است. به علاوه ایشان به حواشی حکمت صادقیه هم توجه کافی نکرده و به تعلیقه‌های آن اشاره‌ای نفرموده است.

تنها حاشیه‌ای که ایشان در کتاب خود و در پاورقی نقل کرده، حاشیه نسخه کتابخانه مجلس (ج ۱) ذیل «فصل فی احوال القوة المحركة و ضرب من النبوة المتعلقة بها» است. استاد آشتیانی این حاشیه مفصل را به صورت کامل در پاورقی صفحات ۱۲۰ تا ۱۲۵ از کتاب خود و در ذیل همان فصل آورده است. این مطلب

۱. ق ۱ (۱۶ پ، س ۱۳)؛ ق ۲ (۲۴ پ، س ۸)؛ ق ۳ (۲۳ پ، س ۲۰)؛ وز (۸۲ ر، س ۶)؛ نسخه کتابخانه ملی (مل ۲۰، س ۱) در این مورد هم شبیه نسخه کتابخانه مجلس هست.
۲. ق ۱ (۲۸ ر، س ۱۶)؛ ق ۲ (۳۷ ر، س ۱۹)؛ ق ۳ (۴۰ ر، س ۲)؛ وز (۹۸ پ، س ۶)؛ نسخه‌های (مل ۳۳، س ۱۲) و (ج ۲ (۱۲۷ پ، س ۱۲)) نیز در اینجا شبیه به نسخه (ج ۱) هستند.
۳. ق ۱ (۳۲ پ، س ۲۰)؛ ق ۲ (۴۲ ر، س ۲)؛ وز (۱۰۴ پ، س ۱۲)؛ در این مورد، سه نسخه دیگر هم همانند نسخه کتابخانه مجلس (ج ۱) هستند که عبارتند از: مل (۳۸ ر، س ۶)؛ ق ۳ (۴۵ پ، س ۱۸)؛ ج ۲ (۱۳۰ پ، س ۸).

شاهد دیگری است بر اینکه آقای آشتیانی از نسخه کتابخانه مجلس استفاده کرده است، زیرا هیچ یک از نسخه‌های دیگر این حاشیه را ندارند.

نقصان اثر: متن تصحیح شده استاد آشتیانی بخش «اثبات موجود مجرّد» را ندارد؛ یعنی وی نسخه‌های موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی و کتابخانه وزیری یزد را در اختیار نداشته، و اگر هم داشته، از آنها استفاده نکرده، و آن قسمت را تصحیح نشده رها کرده است. البته با توجه به مطالبی که در باب نسخه‌های مرحوم آشتیانی ذکر شد، احتمال اول قوی‌تر به نظر می‌رسد؛ یعنی نسخه‌های مورد استفاده وی (ق ۳، ج ۱)، دارای بخش «اثبات موجود مجرّد» نبوده‌اند.

۶-۲- تصحیح علی قربانی

تصحیح دیگری از حکمت صادقیه در سال ۱۳۸۰ ش، با عنوان قوی النفس انجام گرفته که موضوع پایان‌نامه آقای علی قربانی در مقطع کارشناسی ارشد با راهنمایی دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی در دانشگاه علوم اسلامی رضوی بوده است. این پایان‌نامه تا مرداد ۱۳۹۳، نه در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)^۱ ثبت شده و نه به صورت کتاب انتشار یافته است. در واقع، پس از مراجعه حضوری به کتابخانه آستان قدس رضوی، نسبت به این پایان‌نامه، آگاهی حاصل شد.^۲ در خصوص این تصحیح، چند نکته مهم، به شرح زیر، وجود دارد:

کمبود نسخه‌های مورد استفاده: در تصحیح یادشده، فقط از دو نسخه استفاده شده است که هر دو در کتابخانه آستان قدس رضوی هستند. شماره بازیابی آنها به ترتیب ۲۱۸ (ق ۱) و ۵۰۵ (ق ۳) است و مشخصات آنها پیش از این ذکر شد. مصحح،

۱. تاریخ مراجعه به وب سایت رسمی پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک): ۱۳۹۳/۵/۱۴
<http://ganj.irandoc.ac.ir>

۲. مشخصات این پایان‌نامه در سایت کتابخانه دیجیتال آستان قدس رضوی ثبت شده است:
<http://digital.aqlibrary.ir>

همان‌گونه که در مقدمهٔ پایان‌نامهٔ خود آورده است، نسخهٔ شمارهٔ ۲۱۸ (ق ۱) را اصل قرار داده و با نسخهٔ دوم تطبیق کرده و تفاوت‌های دو نسخه را در پاورقی آورده است. وی در کار خود دقت خوبی داشته، اما از هفت نسخهٔ مهم و متفاوت دیگر در کار خود استفاده نکرده و ظاهراً از آنها بی‌اطلاع بوده است.

نداشتن شرح و نقد: این تصحیح فاقد هرگونه تحلیل و ارزیابی محتوای متن است، در حالی که می‌دانیم هدف نهایی مصحح باید نقد تفسیری و تحلیلی اثر باشد (رک. ثروت ۱۳۷۹: ۲). با توجه به اینکه این کار پایان‌نامه‌ای در مقطع کارشناسی ارشد بوده، تلاش مصحح در ارائهٔ این اثر، با توجه به شرایط زمانی و مکانی و نسخه‌های در دسترس وی، شایسته بوده است؛ اما در حال حاضر، با توجه به موجود بودن نسخ متعدد، ضرورت دارد تا مصحح دیگری، با احاطه به خط‌مشی و روش فکری نویسندهٔ این اثر، و نیز با آگاهی از محتوای متن و حواشی و تعلیقه‌های آن، تصحیح انتقادی و منقحی صورت دهد.

در ارتباط با حکمت صادقیه و تصحیح آن توجه به چند نکته شایسته و بایسته است: ۱- نظرات مطرح شده در متن، به کتب مربوطه ارجاع داده شود. با این کار، میزان دقت مؤلف در رعایت امانت روشن ترمی شود. ۲- شیوهٔ مؤلف در شرح و نقد نظرات مورد بررسی قرار گیرد. ۳- آراء خاص حکیم اردستانی و نکات تفاوت یا اختلاف آن با آراء دیگران روشن گردد. ۴- میزان دقت و صحت آراء وی مورد ارزیابی واقع شود. برای این منظور می‌توان از حاشیه‌ها و تعلیقه‌های نوشته شده بر آن استفاده کرد. هیچ‌یک از این نکات در تصحیح یاد شده رعایت نشده است و در واقع این تصحیح را باید نسخه‌ای دیگر از حکمت صادقیه دانست که مزیتش نسبت به نسخ خطی آن، مشخص بودن نسخه‌های مورد استفاده، ذکر تفاوت‌های این نسخه‌ها و چاپی بودن آن است.

نقصان اثر: این تصحیح نیز مانند تصحیح مرحوم آشتیانی، فاقد بخش دوم یعنی «مبحث اثبات موجود مجرد» است. پیش از این گفته شد که این بخش، در نسخه‌های محفوظ در کتابخانه‌های آیت‌الله مرعشی (مر) و وزیری یزد (وز)، به همراه بخش سوم، یعنی «مباحث مربوط به نفس»، و همچنین به صورت جداگانه در کتابخانه آستان قدس رضوی (ق ۴) موجود است. بخش «اثبات موجود مجرد» دارای مباحث مهمی است که بعضی از مبانی فکری حکیم اردستانی را نیز نشان می‌دهد. این مبحث، حدود یک‌پنجم حکمت صادقیه را در بر می‌گیرد و تاکنون بررسی و تصحیح نشده است.

عدم ذکر پیشینه طرح: در مقدمه این تصحیح هیچ اشاره‌ای به تصحیح مرحوم آشتیانی نشده است، در حالی که قاعدتاً می‌بایست پیشینه طرح ذکر می‌شد. مصحح از کار استاد آشتیانی مطلع بوده است و در جاهایی از پایان‌نامه خود، مطالبی را به جلد چهارم منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، حاوی متن حکمت صادقیه، ارجاع داده است. بهتر بود مصحح به پیشینه تصحیح اشاره، و اهداف و ضرورت تصحیح جدید بیان می‌کرد.

۷- نتیجه

با توجه به جایگاه حکیم ملاً محمدصادق اردستانی در مکتب فلسفی اصفهان، و نیز روش وی در ارائه و نقد آراء حکیمان پیش از خود، و همچنین نکاتی که درباره دو تصحیح انجام‌شده از حکمت صادقیه بیان شد، ضرورت دارد تا تصحیحی انتقادی از این اثر، با رعایت مؤلفه‌های زیر صورت گیرد:

۱- تصحیح شامل همه رساله حکمت صادقیه باشد؛ یعنی، علاوه بر مبحث «قوای نفس»، بحث «اثبات موجود مجرد» را که تاکنون تصحیح نشده است، دربر داشته باشد.

- ۲- همه نسخه‌های موجود از این اثر مبنای تصحیح قرار گیرد.
- ۳- کار تصحیح و مقابله، با دقت و حوصله انجام گیرد و متنی منقح ارائه گردد.
- ۴- آراء و اندیشه‌هایی که در این رساله از حکمای سابق بیان و نقد شده است، به آثار اصلی آنها ارجاع داده شود.
- ۵- محتوای متن که شامل افکار و آراء حکیم اردستانی است، تحلیل گردد و مبانی، افکار و نیز ابتکارات خاص وی روشن شود.
- ۶- حواشی و تعلیقه‌های نوشته‌شده بر حکمت صادقیه که به ایضاح متن و تبیین آراء حکیم اردستانی کمک می‌کند، تصحیح و ارائه گردد.

منابع

الف) منابع مکتوب

- آشتیانی، سیدجلال‌الدین (۱۳۵۷ش)، منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران از عصر میرداماد و میرفندرسکی تا زمان حاضر، ۴ جلد، مشهد، انجمن فلسفه.
- اردلان‌جوان، سیدعلی (۱۳۶۵ش)، فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱، مشهد، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، چاپ دوم.
- انوار، سیدعبدالله (۱۳۵۴ش)، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۶ (کتب فارسی)، تهران، انتشارات اداره کل کتابخانه‌ها، وزارت فرهنگ و هنر.
- تهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۳ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۷، بیروت، دارالأضواء، چاپ سوم.
- ثروت، منصور (۱۳۷۹ش)، روش تصحیح انتقادی متن، تهران، پایا، چاپ اول.
- جهانبخش، جويا (۱۳۸۴ش)، راهنمای تصحیح متون، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، چاپ دوم.
- حائری، عبدالحسین؛ اصیلی، سوسن (۱۳۹۰ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳ (شامل جلدهای ۴ و ۵ قدیم)، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- حسینی، سیداحمد (۱۳۶۸ش)، فهرست کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۱۷، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱ش)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ج ۱۳، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول.
- شیروانی، محمد (۱۳۵۸ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیر یزد، وابسته به کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۵، از شماره ۳۰۰۱ تا ۳۹۵۰، تهران، به هزینه انجمن آثار ملی.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی ج ۴، (۱۳۲۵ش)، مشهد، چاپخانه طوس.
- قزوینی، عبدالنبی (۱۴۰۷ق)، تمیم أمل الآمل، تحقیق: سیداحمد حسینی، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- مدرّس مطلق، محمدعلی (۱۳۹۱ش)، مکتب فلسفی اصفهان، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، چاپ اول.
- منتظرالقائم، اصغر (۱۳۸۹ش)، دانشنامه تخت فولاد اصفهان، ویراستار: ناصر کریم‌پور، ج ۱، اصفهان، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- ولائی، مهدی (۱۳۶۴ش)، فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱۱، مشهد، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.

ب) منابع الکترونیکی

<http://ganj.irandoc.ac.ir>

<http://digital.aqlibrary.ir>